

THE ALASH IDEA IN MODERN KAZAKH PROSE

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АЛАШ ИДЕЯСЫ

Мақпал ORAZBEK

Prof. Dr. L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, makpal_zere@mail.ru

ABSTRACT

Earlier of XX centuries, M.Jumabayev, J.Aytmatov, M.Dulatov, M.Awezov and S.Torayhirov are try to describe the soci problems like economy crisis, spiritual falls, crime problem on their proses. In our paper I try to analyze those descriptiv methods. Alash Writers also describe the social problems during the Kazan Revolution through the single person image After the Alash Writers, how these issues show in modern Kazakh proses. I will also answered these questions.

In modern proses, Writers (N.Oraz, T.Ahmetjan, R.Mukanova, J.Qorhasbes) who pay more attention to show the social issu with the inner subjectivities of images. The method of theme, idea, composition and storytelling are had been changed aft the independence. Those Writers also prefer to write a short contentious story or novella than novels. In their works, th described the impact of a market economy on the Kazakh people. The work describes the experiences of people, fraud, th were involved in, and the weakness of science and art throughout the country. The image of the workers and intellectuals the former Soviet period in belles-letters was significantly distorted. The works of that time described the spiritual life of tl people, honesty and ability to work of the young people.

The prose of independent Kazakhstan, in turn, reveals the existential character of people.

Key words: Figure, Writers idea, Literature work, Publication, Writer

ТҮЙІНДЕМЕ

алада XX ғасыр басында проза жанрында М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров сияқт алаш азаматтары көтерген қоғамдағы әлеуметтік жағдайлар мен экономикалық дағдарыс, адамның рухат құлдырауы, қылмыстың өршуі сияқты құбылыстың көркем шығармада бейнелену тәсілі жан-жақты талданға Аталған жазушылар XX ғасыр басындағы Қазан төңкерісінің салдарынан ел ішінде орын алған оқиғаларды же адам образы арқылы бейнелеген еді. Аталған мәселелердің алаш қайраткерлерінен кейін қазіргі қазақ әдебиетін, өзінің заңды жалғасын тапқаны, жаңа мазмұн, өзгеше тәсілде суреттелгені қарастырылған.

ргі әдебиетте Н.Ораз, Т.Ахметжан, Р.Мұқанова, Ж.Қорғасбек шығармаларында қоғамда болып жатқан жағдайд адамның ішкі субъективизмі арқылы бейнелеуге жете мән берді. Тәуелсіздіктен кейінгі жазылған көркө шығармаларда тақырып, идея, композиция мен сюжеттік оқиғаның өрілу тәсілі де өзгерді. Жазушылар ұзақ рома повесть жазудан гөрі қысқа мазмұнды әңгіме, новелла жазуға ойысты. Нарықтық қатынастың пайда болуы мен же меншіктің орнауына байланысты адам характері алмасқан қоғамның ұлтқа, қазақ өміріне қаншалықты әсер еткен суреттеуге күш салды. Қазақ арасын жайлаған, жалпы қоғамға тез жайылған алып-сатарлық, алдау-арбау, күштің әлсізге қоқан локқы жасауы, көзбояушылық, ғылым мен өнерді қор қылу сияқты мінез-құлықтың қалыптасуын, же адамның психикасы мен дара тіршілігіне үңілу арқылы суреттеуге ойысты.

кем шығармада бұрынғы кеңестік кезең әдебиетіндегі еңбек адамының, зиялы қауым өкілдерінің бейнесі өзгеп сипатқа ие болды. Ол кездегі әдебиетте өнер мен ғылым саласындағы адамдардың биік рухы, асқақ арманы, ел іші сіңірген еңбегі суреттелсе, кейінгі прозада есіл еңбегі еленбеген, өнері бағалбай, қоғамнан оқшау қалған бейнел алға шықты.

Кілт сөздер: кейіпкер, авторлық идея, әдеби туынды, баспасөз, қаламгер

Қазақ әдебиетінде проза жанры ХХ ғасырдың басында қалыптасып, жаңа даму сатысына аяқ басты. Проза жанрының жандануына алаш қайраткерлері: М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров т.б. қаламгерлер ерекше үлес қосты. Аталған жазушылар ХХ ғасырдың басында-ақ өз шығармаларында өмірдің күңгірт, көлеңкелі жақтарына тереңірек мән беріп, сол кездегі қазақ қоғамындағы түрлі жағдайлардың (сайлау, ақ пен қызылға бөліну, таптық күрес, революция, аштық т.б.) ел ішінде сұрқиялық пен сұмдық атаулыны қоздырып, адам санасына селкеу, арасына іріткі түсірген кеселдің бетін ашуға, тамырын тануға ұмтылған болатын. Бір М.Әуезовтың өзі 20-30 жылдары-ақ қазақ арасында орын алып отырған оғаш оқиғалар мен ел ішіндегі кесел мінезді арқау етіп, бірнеше әңгіме жазған болатын. Және ол шығармаларда суреттелген оқиғалар қазақтың өз өмірінен алынып, суреткердің *терең интуициясы, тиянақты позициясы* арқасында бай қиялынан өріліп шыққан еді. Ол туралы жазушының үзеңгілес інісі, дос-жар серігі болған, белгілі ғалым Қ.Мұхамедханов: «Тегінде Мұхтар Әуезов ешбір шығармасын ойдан алып, қиялмен жазған емес, оның әрбір шығармасының негізі шын өмірде болған және болатын оқиғаның көркем әдебиеттегі шежіресі, оның әрбір кейіпкері, өмірде болған адамдардың, ұлы жазушының құдыретті қаламымен мүсінделген көркем образдары» [1, 27] деп, Әуезовтей шығармашылық тұлғаның нақты өмірде көргені мен түйгенін әрбір шығармасына қазық еткенін атап көрсетеді. Демек, ұлы суреткер зары мол заманның адам баласын түңілдіріп, түршіктірген жақтарына жете мән бере отырып, адам баласының бүркеулі жатқан қиян-қилы табиғатын ашқаны ақиқат. Сондықтан “Қорғансыздың күні”, “Оқыған азамат”, “Үйлену”, “Кім кінәлі?”, “Жетім”, “Кінәмшіл бойжеткен”, “Қаралы сұлу” әңгімелері ел арасында болған оқиғалардың сілемінен алынып, сол соқталы оқиғалар адам жанын жаралап, біреулерге күйік-қайғы болып жабысқандықтан да жазушының авторлық позициясына ықпал етіп, оның субъективтік ой-санасында сан қилы қаһарман туғызуға мәжбүр еткені байқалады.

Жалпы әлем әдебиетінде өткен ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы өнер дүниесінде адамның жан-дүниесі мен психологиясына үнілу басты орында тұрды. Себебі қоғамдық дағдарыс, бірінші дүниежүзілік соғыс елдің кедейленуіне, қылмыстың көбеюіне жол ашты. Батыс пен Ресей, Американың әдебиетінде Ф.Кафка, Д.Джойс, Д.Хармс, С.Беккет, Э.Ионеско, Т.С.Элиот, Т.Уильямс, Ф.Достоевский, Гоголь, У.Фолкнер, жапон әдебиетінде Р.Акутагава, Ю.Мисима сияқты белгілі қаламгерлер М.Әуезов, М.Жұмабаевтар сияқты өмірдің күңгірт жақтары мен адам баласының өзі байқай бермейтін мінезінің тұңғыық, неғұрлым түсініксіз астарын айқындауға ұмтылды. Сондай шығармалардың тууына қоғамды билеп алған *әлеуметтік дағдарыс, кедейлік пен жұмыссыздық, дүниежүзілік соғыс, нашақорлық* сияқты адамды материалдық жүдеулікке, моральдық азғындыққа ұрындырған түрлі тұманды жағдай суреткер атаулының шығармашылық әлеміне ерекше ықпал етті.

Француз жазушысы Альбер Камюдың ойына үңілсек, “Мен жарты [өмір – *М.О.*] жолымды қайыршылық пен жарық күн арасында өткіздім. Қайыршылық маған күн астында және тарихта бәрі сәтті болатындығына сенуге бөгет жасады, сондай-ақ жарық күн маған тарих дегеніміз балығы емес екенін үйретті” дей келіп, күнделігіне өзінің өмір сүрген кезеңі туралы да жазуды ұмытпаған. “Әр жолы мен бізді басқарушылардың саяси сөздері мен мәлімдемелерін оқыған кезде түршігіп кетемін және бұл бірінші жыл емес, мен одан адамшылықтың мысқалын да ұстай алмаймын. Мәңгі бақи бәрі сол сөздер, бәрі сол бір өтірік” [2,6].

Жазушы өзі өмірдің көлеңкелі жақтарын көріп, басынан өткізгендіктен де қоғамдағы “қайыршылық” пен басшы атаулының да рухани “қайыршы” болғандығынан адам баласының азып-тозған жан әлемін суреттеуге мәжбүр. Қитұрқы саясат пен жалғандыққа толы құрғақ та саяси уәделер, екі жүзділікке салынған, адамшылықтан жұрдай ел басшылары мен зәбір-жапа шеккен, азғындаған елдің бұлтартпайтын бейнесін жасауға суреткердің толық творчестволық құқы бар. Осындай қоғамдағы әділетсіздік жазушыны адам мен ол өмір сүрген қоғамды суреттеуге еріксіз итермелейді. Автордың қиял дүниесі мен ақыл ойында жаңа идеялар тууға, кереғар позицияның пайда болуына ықпал етеді. М.Әуезов «Қорғансыздың күні» әңгімесінде

болыс, елге басшы азаматтырдың дертке ұшыраған санасын суреттеу арқылы қоғамның дертін қозғайды. Бір емес бірнеше қылмыс жасаған (адам зорлау және оны өлімге итермелеу) болыстың жазасыз кетуі мен жас ұрпақтың қыршынынан қиылған тағдырын суреттеуі тектен тек емес. Санасы дертке шалдыққан адамның билікке келуінің қоғамда қандай жағдай туғызатынын меңзесе керек.

Американ жазушысы Уильям Фолкнер де, “Жазушы, ақын немесе романист болсын, олар жай ғана адамшылық істің “регистраторы” [тіркеп отырушысы] ғана емес, ол адамға одан да жақсырақ болу сенімін есіне түсіріп, ойына салу керек деп есептеймін. Егер жазушы бірдеңе істеуге үндесе, онда өмірді өзі көргеннен де күштірек етуге, өзінің бар күшімен, қандай жолмен болса да соғыс сияқты зұлымдықтың, әділетсіздік пен қиянаттың болмауын жасау керек, – міне, оның жұмысы” [3, 4] дейді. Фолкнер айтпақшы «әділетсіздік пен қиянаттың болмауын жасау керек» болғандықтан да жазушы көркем шығармада адамның ары мен ол өмір сүрген заман шындығын ащы бейнелейді.

М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» романдары мен М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», М.Әуезовтың «Кім кінәлі?», «Қорғансыздың күні» әңгімелері мен Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесін бір ауыз сөзбен әйел теңсіздігі тақырыбына жазылған шығармалар деп айту оңай. Бұрын солай талданды. Шындығында әйел теңсіздігі мәселесі де бар. Бірақ осы аталған әрбір шығарманың идеясы әйел тағдырын сөз ете отырып, ол өмір сүрген заманның шешілуі қиын қағидалары мен өсіп келе жатқан ұрпақтың болашағының қорғансыздығы, қазақтың бейқам, қамсыз, надан тіршілігі мен ел арасындағы араздықтың өршуі сияқты келеңсіздіктің ұлт санасына сызат түсіріп, психологиялық күйзеліске түсірген кеселдер еді. Алаш қайраткерлері мен ақын-жазушылары осындай келелі оймен, қоғам сырына терең үңілгендіктен де жан-дүниесі астаң-кестең кейіпкерлер сомдады. Орыстың белгілі әдебиеттанушы ғалымы Л.Гинзбургтың пікіріне сүйенсек, «романтикалық роман қаһармандарының бойында қасиет те, құмарлық та бар, бірақ оларды байланыстырушы, қаһарман етуші нағыз принцип – идея болып табылады» [4,126].

Демек, қаһарман бүкіл көркем шығарманың көркемдік, адамгершілік, тәрбиелік мән-мазмұнын танытушы ролін атқара келіп, оның ең басты ерекшелігі – *авторлық идеяны жеткізушілігі* болып табылады. «Қаһарман оқиғаларды өткізетін стержень емес, тип те, характер де, маска да емес, ол – идеяны сөзсіз жеткізуші. Міне, осы тұрғыдан келгенде ол – символдық фигура» [4,126].

Гинзбург бұл жерде кейіпкердің тип, характер ретіндегі негізгі мағынасынан да гөрі автордың идеясын тікелей иеленуші екендігіне, автордың танытқысы келген ой-пікірі мен көзқарасын өз мойнына алып, іс-әрекеті мен адамдық характері негізінде автор идеясын жеткізушілік қабілетіне баса назар аударған.

Идея – адам образы немесе кез келген құбылыстың символдық бейнесі, яғни көркем бейне ұғымына өте жақын екендігін Карл Юнг та нақтылай түседі. “Белгілі психологиялық элемент “идеяны” кейде мен оған жақын түсініктегі образ деп те атаймын. Сондықтан образ жеке-дара немесе өзіндік бет-бедері жоқ жалпылама да болады” [5, 518].

Идея ұғымының образбен етене жақындығын көрсету үшін Юнг идеяның автор ойында, қиялында нақты образбен немесе белгілі бір көркем бейнелермен, суреттермен елес беретінін, *заттанатынын* айтып отыр. Тіпті, идеяны символ деп те ұғындырады. Өйткені автор психикасында пайда болған идея белгілі бір символдық бейнелер арқылы заттанып, нақты мәнге, тіпті белгілі бір *характерге* ие болатындығы шындық.

XX ғасыр басындағы шығарма кейіпкерлері сөзсіз автор идеясын жеткізуші, әрі жаңғыртушы мәнге ие. М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Әуезов, С.Торайғыров, Б.Майлин т.б. қаламгерлер шығармаларының идеясы – сол заманның қордаланған, күрмеуі қиын ел мен жердің, ұлттың мәселесі. Ал оны арқалап сол заманға да бүгінгі біздің заманымызға да жеткізген шығарма кейіпкерлері екені сөзсіз. Сондықтан да жоғарыда аталған шығарма

кейіпкерлері қазіргі таңда да жан-жақты талдауды қажет етеді. Осы тектес шығармалар қазіргі қазақ прозасында өз жалғасын табуда.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасыр басындағы Т.Ахметжан, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Р.Мұқанова өз шығармаларында елдің рухани және моральдық ахуалын, адам баласының болмыс-бітімін әрқайсысы шығармашылық әлеміне өзінше арқау етті. Нарықтық қатынастың пайда болуы мен жеке меншіктің орнауына байланысты адам характері алмасқан қоғамның ұлтқа, қазақ өміріне қаншалықты әсер еткенін суреттеуге күш салды. Қазақ арасын жайлаған, жалпы қазаққа тез жайылған алып-сатарлық, алдау-арбау, күштінің әлсізге қоқан лоққы жасауы, көзбояушылық, ғылым мен өнерді қор қылу сияқты мінез-құлықтың қалыптасуын оқырманға аңдатып отыруды жеке адамның психикасы мен дара тіршілігіне үңілу арқылы суреттеуге ойысты.

Жүсіпбек Қорғасбектің “Өлі көл”, “Қасқыр-Адам” повестері мен “Жансебіл”, “Үрей” т.б. әңгімелерінде жалғыздықта жаны құлазып, жапа шеккен, уайым-қайғы көкірегін кернеп, дүниеден баз кешкен адам образы орын алса, Роза Мұқанованың “Монастырь”, “Тұл”, “Мәңгілік бала бейне”, “Мұқағали”, т.б. әңгімелерінде қоғамдағы әділетсіздік пен өнердің ауыр жүгін арқалаған, өнерде жолы болмаған немесе басындағы бақты қадірлей алмай қасиетсіздіктің зардабын шеккен жеке тұлғалар мен бүлінген, зақымданған табиғатпен бірге кемтар күй кешіп, азап тартқан адамдар бейнесін суреттеуге жете мән береді.

Еуропа әдебиетінде Сартр мен Камю антиқаһарман сипатты “абсурд адам” бейнесін неғұрлым ащы, әрі анық бейнелеген еді, ал Мұқанованың әңгімелерінде абсурд адаммен қоса жалпы *абсурд қоғам бейнесі* анық елес береді. Өйткені “Құбыжық” әңгімесіндегі арманшыл бастықтың “алдамшы болса да сұлулығы басым өмірден” безінуге, адамдық тоқырауға, өз-өзін жатсынуға себепкер – тағы да қоғам. “Тұтқын” әңгімесіндегі “Жалғыз боламын деп, жалғыз қаламын деп тіпті де ойламаған” әумесер суретшінің де қызығы тек өнерге байланып, “қалың нөпір” қоғамнан бөлініп қалған. Ол – тек мәңгі-бақи өз қиялының “тұтқыны”. Қоғамның әділетсіздігі мен адамдардың күншілдігінен қорланған, өмірден өз орнын таппаған, одан қалса тереңге тұнған сырын сыртқа шығара алмай тұншыққан, өз-өзін жатсынған, күллі ел мен жарық дүниеден безінген адам образы басқа шығармаларынан да алдымыздан шығып отырады. Жазушы кез келген адам түсіне алмайтын өнердің биік мұратына, ұлы қасиетіне ой жүгірте отырып, керемет дарын басына бақ боп қонақтаған адамдардың бақыттан гөрі қасірет құшатынын, ақыреттік азап шегетінін – тағдырын тәрк еткен адамдардың жан әлемі арқылы танытқысы келгенін ұғамыз.

Т.Ахметжанның «О дүниенің қонағы» әңгімесіндегі Қияқ образынан қазақ қоғамында кәсіпкерлікті дүние мен қызыққа айналдырып, ел ішіне тек зиян әкелгендігін анық аңғарамыз. А.Алтайдың «Қаладағы құтпандар» повесі мен «Прописка», «Лайбаран» әңгімелеріне қалада үйсіз-күйсіз жүрген, жұмыс іздеп сандалған қазақ жастары мен қымбатшылық жайлаған ел өмірі өзек болған.

Өзіміз куәгер болған 90-шы жылдардан кейін жазылған бұл шығармаларда кейіпкерлер өмір сүрген орта, әлеуметтік жағдай, уақыт бейнесі авторлық баяндауға немесе жалпылама таныс көзқарас тұрғысынан заман келбетін суреттеуге құрылмайды. Керісінше бірді-екілі дара кейіпкердің жан азабы, ішкі ой-сезім арпалысы, жан-дүниесінің алай-түлей құбылыстары арқылы олар өмір сүрген қоғам мен уақыт бедерін түсінуге жетелейді. Қазақ қоғамындағы экономикалық дағдарыс пен жұмыссыздықтың кеселі ұлт санасына, ел тіршілігіне ықпал еткенін олардың кейіпкерлерінің қилы тағдыры арқылы білеміз. Ендеше кейіпкер жазушының өз шығармасында суреттеп отырған заманның ырқы мен болашағы туралы ой қозғайтын негізгі фигура. Жазушының идеясы заманның көлеңкелі жақтарын суреттеу арқылы елді түңілдіру, тұңғыыққа тарту емес, тығырықтан шығудың жолын қарастыру. Ел ішін жайлаған кеселден арылудың жолдарын ойластыру десек артық айтқандық емес.

Ж.Қорғасбек “Қасқыр-Адам” повесінде жаны таза, үміті таудай, ғылым жолына түскен Әділет атты жас жігіттің ғылымды ақшаға айналдырған ғалымсымақтардың кесірінен айдалада

қаңғырып, тағы хайуанға айналған сорлы кейпіне куә етеді. Автор қоғамда, әсіресе ғылым мен өнерде орын алған тамыр-таныстық, көзбояушылық, біреудің еңбегін сыртынан ұрлау, тіпті сатып алу, таланттың жолына кесе-көлденең тұру сияқты зұлым әрекеттің күнделікті әдетке айналып бара жатқанына зер салып, көркемдік әлеміне, шығармашылық кредосына әдейі арқау еткен сияқты. Өйткені мұндай рухани құлдыраудың салдары адамның өмірін ойрандап, кесірін тигізетін зор қауіп екенін, әсіресе ұлт үшін, болашақ ұрпақ үшін үлкен қатер екенін ескертетіні анық.

Повестегі Әділеттің адамдық бет-бейнесін жоғалтуға себеп болғандар – өзінің ғылыми жетекшісі мен еңбектеріне сын айтқан ғылымдағы “мүйізді” ағалары. Автор өз өміріне ренжулі, тағдырына да іштей налыған, кеудесін үрей мен қорқыныш билеген жігіт жанының қасіретті күйін бейнелей отырып, өмірдегі сенімнен айырылудың, үмітсіздік пен үрейдің не екенін ұқтырғысы келетін сияқты. Қазақтың ғасыр соңындағы қасіретін сорлы жігіттің жалғызсыраған көңіл ауаны мен бейшара халіне үңілу негізінде басқаларға да ой салады. «Жалғызсырап, жанына жылу сұрап, даусын толғай созып, қасқырша ұлыды. Өз даусынан өзі шошып, іштен тына қалған мезетінде, кепесін шынымен де қасқыр торып жүргендей сыртта қыбыр-жыбыр көбейіп, айнала төңіректі суық үрей қаптады... Кешелі-бүгін қасқырлар көзге түсе қоймаған соң, аң екеш аң да мұны жалғыз тастап кеткендей, көңілі және жабыққан-ды. Ит-құсты жанына шақырғандай ұлырын ұлып алып, алақандай кепенің қуысына тығылып жатыр енді» [6, 100].

Адамдардың арасынан орын таппай, есіл еңбегі жанбай, пендешілік пасықтықты кешіре алмай, өзіне де көңілі толмай, рухани дағдарысқа ұшыраған жігіттің жер-кепедегі өмірін автор оның қу жанына медет таппай аласұрған, алай-түлей ой мен үрей аралас сезім иектеп, жалғызсыраған бейшара кейпін бейнелеу арқылы көрсетеді.

Әдебиеттегі қаһарманның өз-өзін жатсынған, өзінен де, өмірден де запы болып түңілген образы батыс әдебиетінде жиі бейнеленетіні белгілі. Ал енді қазақ әдебиетінде мұндай кейіпкерлер қазіргі қазақ прозасында жиі көрініс бере бастады. Т.Ахметжан, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Р.Мұқановалар бір кезде М.Әуезов, С.Торайғыров, М.Жұмабаев алаңдаған қорғансыз, панасыз, әлсіз адамдардың өмірін бүгінгі күнде енді өздері де сезінгендіктен, әрі туған ұлтының басында сондай сұмдықтар жиі қайталанғандықтан, оны терең түйсінгендіктен де шығармашылық әлеміне ащы шындықты арқау еткен.

Библиографиялық тізім:

1. Мұхамедханов Қ. Ұлы ұстаз, қамқор аға // «Абай» журналы, 2004, № 2, Б. 22-33.
2. Камю А. Избранное: Сборник. – М.: Радуга, 1989. – 464 с.
3. Фолкнер У. Вступ. Статья Б.Грибанова “О чести, достоинстве и выдержке человека”. //В кн.: Фолкнер У. Рассказы. Медведь. Осквернитель праха. – М.: Правда, 1986. – 544 с.
4. Гинзбург Л.Я. О литературном герое. – Ленинградское отделение: Советский писатель, 1979, –224 с.
5. Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Университетская книга, ООО “Фирма “Издательство АСТ”, 1998. – 720 с.
6. Қорғасбек Ж. Жансебіл: Повестер мен әңгімелер. – А.: Жалын, 1995. – 240 б.